

ISSN 0972-2335

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਅਗਸਤ 2018

ਭਾਦਉ ਭਰਮਿ ਝੁਲੀ ਭਰਿ ਜੋਬਨਿ ਪਛੁਰਾਈ ॥
ਜਲ ਬਲ ਨੀਚਿ ਭਰੇ ਬਰਸਾ ਤੁਰੇ ਚੰਗੁ ਮਾਈ ॥
ਬਰਸੇ ਨਿਸਿ ਕਾਲੀ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਬਾਲੀ ਦਾਦਰ ਮੇਰ ਲਾਇ ॥
ਪਿਉ ਪਿਉ ਚੈ ਬਈਹਾ ਬੋਲੇ ਵੁਇਅੰਗਮ ਫਿਰਹਿ ਭਾਇ ॥
ਮਛਰ ਡੰਕ ਸਾਇਰ ਭਰ ਸੁਭਰ ਕਿਨੁ ਹਰਿ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ॥
ਨਾਨਕ ਪੁਛਿ ਚਲਉ ਰੂਚ ਅਪੁਨੇ ਜਹ ਪੁਛੁ ਤਹ ਹੀ ਜਾਈਐ ॥

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ 15/-

ਅਵਲ ਅਲਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ

ਦਸੇ ਹਿੰਦੂਉ, ਮੋਮਨੋ, ਸਿੱਖ ਵੀਰੋ,
ਚੌਥੇ ਪੁੱਛਦਾ ਮੈਂ ਇਸਾਈਆਂ ਨੂੰ।
ਕਾਹਨੂੰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਪਏ ਰਚਦੇ ਓ,
ਕਾਹਨੂੰ ਝੱਲਦੇ ਓ ਚੋਟਾਂ ਲਾਈਆਂ ਨੂੰ।
ਰਾਹ ਇਕੋ ਹੈ ਸਭ ਦੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ,
ਕਿਉਂ ਖਿੱਝਦੇ ਦੇਖਕੇ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ।
ਇਹ ਕੋਈ ਯੋਗ ਨਾ ਕੰਮ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦਾ,
ਰਾਹ ਪ੍ਰਦੇਸ ਅੰਦਰ ਲੰਘਣਾ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ।
ਇੱਕੋ ਦੇਸ ਜਾਣਾ, ਇੱਕੋ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣਾ,
ਇੱਕੋ ਸ਼ਾਹ ਸੁਲਤਾਨ ਬਲਬੀਰ ਸਾਡਾ।
ਚਾਰੇ ਪੁਜਣਗੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਇੱਕੋ,
ਰੂਪਾਂ ਚੌਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿਸਦਾ ਪੀਰ ਸਾਡਾ।

ਅਵਲ ਅਲਹ ਨੂਰ ਤਪਾਯਾ

ਦਸੋ ਹਿੰਦੂਆ, ਮੋਮਨੋ, ਸਿਖ ਵੀਰੋ,
ਚੌਥੇ ਪੁੱਛਦਾ ਮੈਂ ਇਸਾਈਆਂ ਨੂੰ।
ਕਾਹਨੂੰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਪਏ ਰਚਦੇ ਓ,
ਕਾਹਨੂੰ ਝੱਲਦੇ ਓ ਚੋਟਾਂ ਲਾਈਆਂ ਨੂੰ।
ਰਾਹ ਇਕੋ ਹੈ ਸਭ ਦੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ,
ਕੌਠੋਂ ਖਿੱਝਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ।
ਇਹ ਕੋਈ ਯੋਗ ਨਾ ਕੰਮ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦਾ,
ਰਾਹ ਪ੍ਰਦੇਸ ਅੰਦਰ ਲੰਘਣਾ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ।
ਇਕੋ ਦੇਸ ਜਾਣਾ, ਇਕੋ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣਾ,
ਇਕੋ ਸ਼ਾਹ ਸੁਲਤਾਨ ਬਲਬੀਰ ਸਾਡਾ।
ਚਾਰੇ ਪੁਜਣਗੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਇਕੋ,
ਰੂਪਾਂ ਚੌਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿਸਦਾ ਪੀਰ ਸਾਡਾ।

ਪੁਸਤਕ ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ - ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ),
ਪੀਐਚ.ਡੀ.

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ

- ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: 4/8/90, ਮਿਤੀ 20/2/91 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ਇਕ ਕਾਪੀ: 15 ਰੁਪਏ
- ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ: 150 ਰੁਪਏ
- ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ: 1500 ਰੁਪਏ
- ਵਿਦੇਸ਼: ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ INR 1500
- 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-160015
ਫੋਨ: 0172-2772660, 098140 53630
e-mail: drjagirsingh@gmail.com

Website: <http://www.amritkirtan.com>

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼, ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਨੰ: 443, ਸੈਕਟਰ 70, ਮੁਹਾਲੀ (ਫੋਨ: 0172-2216283, 98150-72197) ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸੰਪਾਦਕੀ: ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ: ਅਬ ਭਉ ਭਾਨਿ ਭਰੋਸਉ ਆਵਾ - ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ	2
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਅਤੇ ਦੇਵਗੰਧਾਰ - ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	3
ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ - ਰਮਨਦੀਪ ਕੌਰ	5
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ - ਏ ਪੀ ਸਿੰਘ	15
ਸੁਰਲਿਪੀ - ਰਾਗ ਮੇਘ - ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	ਟਾ-3
ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ	ਟਾ-4

ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਜੀ

ਚੈੱਕ ਜਾਂ ਡਰਾਫਟ "ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ" ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਜੀ। ਜਾਂ State Bank of India, Sector 22-B, Chandigarh Branch ਵਿਚ AMRIT KIRTAN TRUST ਦੇ A/C 65079603302, IFSC: SBIN0050240 ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਨਾਮ ਅਤੇ ਐਂਡਰੈੱਸ ਜ਼ਰੂਰ ਸੂਚਿਤ ਕਰੋ ਜੀ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਰਸੀਦ ਕੱਟ ਸਕੀਏ।

Donations to AMRIT KIRTAN TRUST are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT/- I/ CHD/ Tech./ 80-G/ 2008-939 dated 19-05-2008 valid up to 31/03/2012 and now valid in perpetuity.

Cheques should be sent in the name of AMRIT KIRTAN TRUST payable at Chandigarh. Donations also can be sent by money order at the address: AMRIT KIRTAN TRUST (Regd.), 422, Sector 15-A, Chandigarh-160015

ਅਬ ਭਉ ਭਾਨਿ ਭਰੋਸਉ ਆਵਾ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਟਸਐਪ ਤੇ ਮਿਲੇ ਕਈ ਸੁਨੇਹੇ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਹੀ ਡਿਲੀਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਮੇਰੇ ਅਤਿ ਪਿਆਰੇ ਸਤਿਕਾਰੇ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ-

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੁਕ ਹੈ-ਅਬ ਭਉ ਭਾਨਿ ਭਰੋਸਉ ਆਵਾ- ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਡਰ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ- ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ- ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਇੱਕ ਵਪਾਰੀ ਵੱਡੇ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸ ਰਿਹਾ। ਬੈਂਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨੋਟਿਸ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਰਜ਼ਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਿਰਾਸ਼ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਵੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਵਾਲੀਆ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਵੇ।

ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਤੇ ਆ ਕੇ ਪੁਛਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਤਨਾ ਮਾਯੂਸ ਕਿਉਂ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਵਪਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁਛਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਚੈਕ ਕੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਇਹ ਰਕਮ ਲੈ ਲਓ ਤੇ ਠੀਕ ਅੱਜ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਚੈਕ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਲੱਖ ਡਾਲਰ ਦਾ ਚੈਕ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੇ ਦਸਖਤ ਸੀ ਜੋਹਨ ਡੀ ਰਾਕਫੈਲਰ ਦੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਭ ਵਡਾ ਧਨਾਡ ਬੰਦਾ ਸੀ।

ਵਪਾਰੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਇਸ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਚੈਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਾਤੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਬਜਾਇ ਆਪਣੀ ਸੇਫ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਮੁੜ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੂਰੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਸੇ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਚੈਕ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਰਾਕਫੈਲਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਵਪਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੈਕ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਉਥੇ ਇੱਕ ਨਰਸ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ -ਇਸ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੰਗ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਲਡ ਹੋਮ ਵਿੱਚੋਂ ਦੌੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਕਫੈਲਰ ਹਾਂ।” ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਨਰਸ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ।

ਵਪਾਰੀ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਕਲੀ ਚੈਕ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਸਮਝਦਿਆਂ ਕਿਵੇਂ ਵਪਾਰ ਕਰੀ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵੇਚੀਆਂ ਅਤੇ ਖਰੀਦੀਆਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਅਸਲੀ ਨਕਲੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਚੈਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।---- ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਡਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ

ਕਾਰਜ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਿਆਣੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਈ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਪਹਾੜ ਹਿਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ- ਅਬ ਭਉ ਭਾਨਿ ਭਰੋਸਉ ਆਵਾ-ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਭਰੋਸਾ ਬਣ ਜਾਵੇ-ਆਓ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਸੁਣੀਏ ਤੇ ਗਾਵੀਏ- ਜਾ ਤੂ ਮੇਰੈ ਵਲਿ ਹੈ ਤਾ ਕਿਆ ਮੁਹਛੰਦਾ। ਤੁਧੁ ਸਭ ਕੁਛ ਮੈਨੋ ਸਉਪਿਆ ਜਾ ਤੇਰਾ ਬੰਦਾ। ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਖਿਮਾ-----

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਤੇ ਦੇਵਗੰਧਾਰ

ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਰਾਗਾਤਮਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੰਨਾ ੫੨੭ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਚਉਪਦੇ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਅੰਤਰੀਵੀ ਮੌਲਿਕ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦਾ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ *ਸਵਰਮੇਲ ਕਲਾਨਿਧੀ* ਅਤੇ *ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਿਜਾਤ* ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ *ਰਾਗ ਵਿਆਕਰਣ* ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹਨ : 1. ਆਸਾਵਰੀ ਅੰਗ, 2. ਆਸਾਵਰੀ ਅਤੇ ਆਸਾ ਅੰਗ, 3. ਤੋੜੀ ਅੰਗ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਤੋੜੀ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਥਾਟ ਪੱਧਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਕਿਸੇ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਜਟਿਲ ਰਾਗ ਹੈ। ਥਾਟ-ਉਪ-ਥਾਟ ਪੱਧਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਆਸਾਵਰੀ ਅਤੇ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਆਸਾਵਰੀ, ਭੈਰਵ ਤੇ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਆਸਾਵਰੀ ਥਾਟ ਦੇ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧੈਵਤ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਮਧਿਅਮ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਸ਼ੜਜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਅਵਰੋਹ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਭੈਰਵ ਥਾਟ ਦੇ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧੈਵਤ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਮਧਿਅਮ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਸ਼ੜਜ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ ਹੈ।

ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਨੂੰ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਸ਼ੜਜ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਪੰਚਮ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧੈਵਤ, ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਅਵਰੋਹ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ

ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਦੁਰਬਲ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਮਧਿਅਮ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਸ਼ੜਜ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਦਿਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਗਾਇਆ ਤੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਸਾ, ਰੇ, ਮ, ਪ, ਧ, ਸਾ, ਸੁਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਸਾ, ਨੀ, ਧ, ਪ, ਮ, ਪ, ਧ (ਕੋਮਲ), ਨੀ (ਕੋਮਲ), ਧ (ਕੋਮਲ) ਪ, ਮ, ਗ, ਰੇ, ਸਾ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ ਹੀ ਇਕ ਦੇਵਗੰਧਾਰ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਪੰਨਾ ਪੜ੧ 'ਤੇ ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇਵਗੰਧਾਰ ਮਹਲਾ ਪ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਅਪੁਨੇ ਹਰਿ ਪਹਿ ਬਿਨਤੀ ਕਹੀਐ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਲਈ ਗਠਿਤ ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਲੰਬੀ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਇਕ ਰਾਗ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਧੀਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਗੰਧਾਰ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਦਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਦੇਵਗੰਧਾਰ ਰਾਗ ਦੇ ਆਸਾਵਰੀ ਥਾਟ ਅਧੀਨ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਦੀ ਧੈਵਤ, ਸੰਵਾਦੀ ਗੰਧਾਰ ਸੁਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਧੈਵਤ, ਨਿਸ਼ਾਦ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਗੰਧਾਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਵਰਜਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸ਼ਾੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਗੰਧਾਰ ਦੇ ਆਸਾਵਰੀ ਥਾਟ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਧੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਾਦੀ-ਸੰਵਾਦੀ ਗੰਧਾਰ-ਧੈਵਤ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ, ਨਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਵਗੰਧਾਰ ਰਾਗ ਦਾ ਚੌਥਾ ਸਰੂਪ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਅਧੀਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਪੰਚਮ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸ਼ੜਜ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ ਸਵੇਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮੱਧ ਅਤੇ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਗ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਆਸਾਵਰੀ ਥਾਟ ਅਧੀਨ ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਵਰਜਿਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਰ ਅਤੇ ਵਾਦੀ-ਸੰਵਾਦੀ ਗੰਧਾਰ-ਧੈਵਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਧੈਵਤ, ਨਿਸ਼ਾਦ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਸ, ਰੇ ਮ ਪ ਧ (ਕੋਮਲ) ਮ, ਪ ਧ (ਕੋਮਲ) ਨੀ (ਕੋਮਲ) ਸ ਤੇ

ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਸਾਂ ਨੀ (ਕੌਮਲ) ਧ (ਕੌਮਲ) ਪ, ਮ^੧ਗ (ਮ ਸੂਰ ਦੇ ਕਣਯੁਕਤ ਗ ਕੌਮਲ) ਰੇ ਸ, ਰੇ ਨੀ (ਕੌਮਲ) ਸ ਰੇ ਗ ਗ ਮ ਪ^੧ਗ (ਮ ਸੂਰ ਦੇ ਕਣਯੁਕਤ ਗ ਕੌਮਲ) ਰੇ ਸ।

ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਬੋਧਰਾਜ ਵੱਲੋਂ 1992 ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੇਟਿੰਗ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕੀਰਤਨਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਲੇਖਕ), ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਚੰਦਨ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਗਾਇਨ www.gurmatsangeetpup.com, www.vismaadnaad.org, www.youtube.com, www.jawadditaksal.org ਵੈਬਸਾਈਟਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

*ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ - ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

*ਰਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬੱਝਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਬੱਧ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 'ਰਾਗ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬਾਖੂਬੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ 31 ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ 31 ਉਪ ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਤਰਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ 62 ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਰਾਗ ਆਸਾ, ਮਾਝ, ਤੁਖਾਰੀ, ਗਉੜੀ ਅਤੇ ਗਉੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ

ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰਾਗੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਰਾਗ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਰਾਗ-ਬੱਧ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਹਿੱਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨ ਪਰਧਾਨਾ,
ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ” ॥

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ “ਰੰਜਕੋ ਜਨ ਚਿਤਾਨਾ ਸਾ ਰਾਗ ਕਥਿਤੋ ਬੁਧੈ:” ਕਹਿ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਵਰ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਧੁਨੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦਾ ਰੰਜਨ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਹ ਧੁਨੀ ਰਾਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਧੰਨ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਘੜੇ ਆਲਾਪਤਿ ਸਭ ਤਿਖਿ ਜਾਇ ।
ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਹੈ ਜੋ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚਲੀ ਲਗਭਗ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਹੈ, ਸੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸਵਰ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ ਕੇ ਅਨੇਕ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੇ ਪਾਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਤੋਂ ਬੱਝਾ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਉਸੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ।

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਅੰਤਰ ਸਬੰਧ

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਨਿੱਗਰ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੋ ਤੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹੀ ਨਿਯਮ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਕਾਰ, ਰਾਗ-ਅੰਗ ਆਦਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਰਾਗ ਸੰਸਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦਾ ਅਧਾਰ ਰਾਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੀਨ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਸਬੰਧੀ ਦਰਜ ਫਰਮਾਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਇਕਿ ਗਾਵਹਿ ਰਾਗ ਪਰੀਆ ਰਾਗਿ ਨ ਭੀਜਈ।

ਰਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ-ਉਪਰਾਗ, ਸੁਧ, ਛਾਇਆਲਗ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸੁਧ,

ਛਾਇਆਲਗ, ਸੰਕੀਰਣ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ”। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਰਾਗ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ :

ਕੀਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਸ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜਸ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਰਬਾਬ ਨਾਮਕ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਰਿਪੱਕ ਗਵੱਈਆਂ ਨੂੰ ਰਬਾਬੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਧਰੁਪਦ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ। ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਹ ਨਵੇਕਲੀ ਅਤੇ ਅਨੋਖੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਦਾ ਸਰਬ-ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ 26 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ 976 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰ ਜਾਂ ਢਾਡੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ 26 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ (ਮੁਖ, ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਰਾਗ) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਾਗ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਸੀ ਆਪ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਉਪਰਾਗ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਦਿਤੀ।

ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਦੇਣ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਰਬਾਬ ਨਾਮਕ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਏ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਸੋਦਰ ਆਰਤੀ ਗਾਵੀਐ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਪੁ ਉਚਾਰ”

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲੰਬੇਰੇ ਸਫਰ ਲਈ ਡੂੰਘੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ, ਰਬਾਬ ਦੇ ਧਨੀ ਅਤੇ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ‘ਭਾਈ’ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ‘ਭਾਈ’ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਭਾਈ ਫਿਰਿੰਦੇ ਪਾਸੋਂ ਰਬਾਬ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾ ਕੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਸਰੋਤਾ ਅਤੇ ਰਬਾਬ ਵਾਦਕ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਰਬਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਮਿਰਾਸੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਰਬਾਬੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹਿਜਾਦ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਿਆ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਦੂ, ਬਾਦੂ, ਭਾਈ ਦੀਪਾ, ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ‘ਸਾਰੰਦਾ’ ਨਾਮਕ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਪਾਂਧਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੁਲਾ, ਜੋ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

“ਪਾਂਧਾ ਬੁਲਾ ਜਾਣੀਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਣ ਲਿਖਾਰੀ”

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਉਗਰਸੈਨ, ਭਾਈ ਰਾਮੂ, ਭਾਈ ਨਗੌਰੀ ਮੱਲ ਨਾਮੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਆਸਾਧਰਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਝਲਕਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਅਬਦੁੱਲਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨੱਥ ਮੱਲ ਜੀ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਸੇਰੇ ਭਰਾ ਸਨ, ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਨੱਥਾ ਢੱਡ ਵਜਾਇ, ਅਬਦੁੱਲਾ ਹੱਥ ਰਬਾਬ ਲੈ”

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਹਾਂਗੀਰ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਭਾਈ ਸੱਤਾ-ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਭੇਟਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸਤਿਕਾਰਤ ਭੇਟਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਦਾ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਫਾਰਗ ਕਰ ਦਿਤਾ (ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ) ਅਤੇ ਖੁਦ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਿਧੀਆਂ-ਸਿਧੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗਮਈ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਝਾਜੂ, ਭਾਈ ਮੁਕੰਦ, ਭਾਈ ਕੇਦਾਰਾ, ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸਨ। ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸ਼ਹਿਜਾਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਾਰਖੂ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬਾਣੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਚ ਸਕੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਸਬੰਧੀ ਧੁਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਬਾਬਕ, ਭਾਈ ਛਬੀਲਾ, ਭਾਈ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਭਾਈ ਬਨਾਵਲੀ ਆਦਿ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸਨ ਜੋ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਢਾਡੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਪ੍ਰਥਾ (ਕੀਰਤਨ) ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਨਾਮੀ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪਿਛਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਬਾਬਕ, ਭਾਈ ਭਲਵਾਨ, ਭਾਈ ਫੇਰੂ, ਭਾਈ ਛਬੀਲਾ (ਮੀਰ ਮਸ਼ਕੀ), ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼, ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ, ਭਾਈ ਭੇਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਹੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰਾਗਦਾਰੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਰੱਖੂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਆਇਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੋਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ 52 ਕਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਖਿਆਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ‘ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ’ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਤਾਨਪੁਰਾ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਨੰਦ, ਭਾਈ ਚੰਦ, ਭਾਈ ਮੋਲੂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੱਦੂ, ਭਾਈ ਮੱਦੂ ਦੇਵੇਂ ਭਰਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਈ ਅਮੀਰਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਰਬਾਰੀ ਰਬਾਬੀ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਾਉ ਰਬਾਬੀ, ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ, ਰਬਾਬੀ ਆਨੰਦੀਏ, ਰਬਾਬੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਏ, ਰਬਾਬੀ ਚਰਨ ਕਮਲੀਏ, ਭਾਈ ਅਤੂਰੇ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰਬਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਲਾਲ ਜੋ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ, ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਰਬਾਬੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ-ਸਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਰਬਾਬੀ ਖਾਨਦਾਨ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਰਾਗੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਘਸੀਟਾ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਇਕ ਰਤਨ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਉੱਘੇ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਘਸੀਟਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਂਈ ਦਿੱਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪਾਸੋਂ ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਂਈ ਦਿੱਤਾ ਦਾ ਫਰਜੰਦ ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਵੀ ਰਬਾਬੀ ਸੀ। ਰਬਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਖਰੀ ਥੰਮ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਸੀ। ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਸੱਦੂ-ਭਾਈ ਮੱਦੂ ਜੀ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਬਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਰਾਉ, ਭਾਈ ਅਤਰਾ, ਭਾਈ ਅੰਬੀਰਾ ਆਦਿ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਥਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਦੇਸਾ, ਭਾਈ ਮੁਲੋ, ਭਾਈ ਗਾਮ, ਭਾਈ ਝੰਡੂ, ਭਾਈ ਫਕੀਰ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਸੀਰਾ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸਨ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਕਿਸਤਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ ਆਪਣਾ ਰੈਣ ਬਸੇਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਫੈਲਾ ਰਬਾਬੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਫੈਲਾ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਇਹ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚੱਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕਈ ਸਾਲ ਰੇਡੀਉ ਪਾਕਿਸਤਾਨ (ਪੇਸ਼ਾਵਰ) ਵਿੱਚ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ :

ਭਾਈ ਬੂੜਾ (ਲਗਭਗ 1870) ਰਬਾਬੀ ਬਾਬਕ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਢਾਡੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਬੂੜਾ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੇਨੀਆ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਬੀਨਕਾਰ ਉਸਤਾਦ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਅਤੇ ਤਾਨ ਕਪਤਾਨ ਫਤਹਿ ਅਲੀ ਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲਈ। ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਖੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਧਰੁਪਦ ਅਤੇ ਧਮਾਰ ਗਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਮਿਟ ਛਾਪ ਛੱਡੀ। ਭਾਈ ਰੂੜਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਸਨ। ਆਪ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੇਨੀਆ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਬੀਨਕਾਰ ਉਸਤਾਦ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਸਿੱਖੀਆਂ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਣ ਵਾਲਾ ਭਾਈ ਰੂੜਾ ਕੱਵਾਲੀ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲ ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਬਾ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵੀ ਪਰਿਪੱਕ ਗੱਵਈਏ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਭਾਈ ਬਤਨ ਸਿੰਘ ਮੇਹਲੀ ਵਾਲੇ ਨਾਮਵਰ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਬੰਦਸ਼ਕਾਰ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

“ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰਾਗ ਰਾਗਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਗੌਂਡ ਸਾਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਇਕ ਠੁਮਰੀ ਦੇ ਬੋਲ:

“ਦੇਖੋ ਤੋ ਸਖੀ ਰੀ, ਮਨ ਹਰ ਲੀਨੋ ਮੇਰੇ।

ਬੰਸੀ ਵਾਲੇ ਸਾਂਵਰੇ ਨੇ, ਬਾਂਵਰੀ ਬਨਾਈ”।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਦਲ ਸਿੰਘ ਲਸਾੜਾ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਰਾਗਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ “ਸੁਨ ਰੀ ਸੁਨ ਕਾਮ ਕੰਵਰ ਕੇ, ਤੁਰੇ ਸੁਤ ਚਪਲ ਕਹਾਵੇ” ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਭੁਲਾਰਾਈ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨੀ ਫਗਵਾੜੇ ਵਾਲੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਪੰਡਿਤ, ਗਾਇਕ, ਨਾਇਕ, ਗੁਣੀ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਰਬਾਬੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ 1919 ਵਿੱਚ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਸਿਤਾਰ ਨਿਵਾਜ਼ ਭਾਈ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲੀ ਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੇ ਅਨੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਿਤੀ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਲਮਗੀਰ ਖਾਂ, ਭਾਈ ਆਗਾ ਫੈਜ਼, ਭਾਈ ਦੇਸਾ, ਭਾਈ ਅਖਤਰ ਹੁਸੈਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ‘ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ 492 ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਗੀਤ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ (ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ, ਤਾਬਲਾ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ) ਵਜੋਂ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਤਾਲੀਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਾਂਈ ਦਿੱਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਹੁਕਮ ਚੰਦ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਅਨੁਸਾਰ “ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਉੱਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪਕੜ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਹਿੰਦੂ ਗਵੱਈਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਵੱਈਏ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ”। ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਉਸਤਾਦ ਮਲੰਗ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਡਲੀ (ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਾਂਗਰਾ, ਭਾਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ, ਭਾਈ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਮਜਬੂਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਭਾਈ ਸ਼ੀਤਲ ਸਿੰਘ ਸਿਤਾਰਾ ਆਦਿ) ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਇਸੇ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ।

ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ-ਭਾਈ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖਮੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਰਦਾਨੇ ਕਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਵ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਹੁਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੋਈ। ਆਪ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਇਆ-ਨਾਜ਼ ਹਸਤੀ ਉਸਤਾਦ ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਟੇਪ ਸੁਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਭਈ ਵਾਹ! ਕਿਆ ਬਾਤ ਹੈ!! ਇਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕੀਰਤਨ। ਹੁਣ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੀ ਗਾਏਗਾ”। ਆਪ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ‘ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਆਪ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖਮੀ, ਬ੍ਰਤਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਜੋਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੇ ਅਨੇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਭਰ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੀ ਧਾਕ ਜਮਾਈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਦੀ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਚੇਟਕ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਆਪ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਵੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1918 ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਰਿਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਭਾਸਕਰ ਰਾਉ ਬਖਲੇ ਨੇ ਇਸ ਨੌਜੁਆਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣਾਉਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਦੀ ਸਮਝ-ਸੂਝ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਾਣੇ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਨਕਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਖਲੇ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਆਗਰਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਫੈਯਾਜ਼ ਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ ਅਲਾਦੀਆਂ ਖਾਂ ਅਤੇ ਹੈਦਰ ਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਤਾਲੀਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇੰਨੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪ ਕਲਾ-ਪਰਿਪੱਕ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਇੱਕ ਕਲਾ ਪਾਰਖੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰ ਸਨ। “ਬੜੌਦਾ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਿਆ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਮਰਾਠੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ,

ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਗੂੰਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ”। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗੁਝੇ ਰਹੱਸਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੇ ਅਨੇਕ ਲੇਖ ਪੱਤਰ-ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਨੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ਿਕਸਾ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ਿਕਸਾ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਬੰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸੱਤ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ‘ਗੰਧਰਵ’ ਡੁਮੇਲੀ ਵਾਲਿਆਂ (ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਧਨੀ ਪੁਰਸ਼ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੁਮੇਲੀ ਸਾਹਿਬ ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸ਼੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਲੰਬੇਰਾ ਸਮਾਂ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ) ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਦੇਣ ਹੈ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਸਮਾਂ ਗੰਧਰਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਗੰਧਰਵ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ‘ਸੁਰ ਸਿਮਰਨ ਸੰਗੀਤ’ ਸੱਤ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ। ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਆਪ ਪੰਡਿਤ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਰਹੇ”। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੋਧ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਛਾਂਗਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਅਤੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸਤਾਦ ਅੱਲੂ ਬਖਸ਼ ਪਾਸੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਘਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਫਰੂਖ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਬਾਰੇ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਬੰਗਾਲ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਕਾਨਫਰੰਸ (ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ) ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਰਾਗ ਸ਼ੁਧ ਸਾਰੰਗ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਤਿੰਨ ਸਪਤਕ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਤਾਨ ਲਈ ਕਿ ਸਰੋਤੇ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਕਰ ਉੱਠੇ”।

ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੱਤ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਾਉਸ, ਦਿਲਰੁਬਾ ਅਤੇ ਜਲਤਰੰਗ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ 50 ਕੈਸਟਾਂ ਹਨ ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਰਾਗਦਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ‘ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆ ਸਵਰਗੀ ਪ੍ਰੋ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਕੌਣ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ। ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸੰਗੀਤਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸੀ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉਹ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਬਲਦਾ ਰੱਖਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਰਜ ਸਰਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਰ ਵਰਗ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਇਸ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ: ਵਾਦਨ; ਵਾਦਨ ਕਲਾ; ਸਿਤਾਰ ਤਿਰੰਗਣੀ; ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ (ਦੋ ਭਾਗ)ਅਨੁਵਾਦ; ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ; ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਗੀਤ ਸਾਜ਼। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁੱਲ 65 ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕਰਕੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜਨਾ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਭਾਤਖੰਡੇ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਤਖੰਡੇ ਰਚਿਤ ਕ੍ਰਮਿਕ-ਪੁਸਤਕ ਮਲਿਕਾ (ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ) ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 181 ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ 1865 ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲੱਗਭਗ 5000 ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਦੇਣ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਹੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉਤੱਮ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਆਪ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਆਪਣੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡਾ: ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸਵ: ਕੇਸਰ ਰਾਜ, ਡਾ: ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰ: ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ, ਸਵ: ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਅਲੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਪਦਮ ਸ੍ਰੀ ਉਸਤਾਦ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਗਰਿਤ ਹੋਈ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਭਾਈ ਲਾਲ ਅਤੇ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ ਪਾਸੋਂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਆਗਰੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਉਸਤਾਦ ਫੈਯਾਜ਼ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ। ਉਸਤਾਦ ਫੈਯਾਜ਼ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਆਏ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜਿੱਥੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਗਾਇਕ ਵਜੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਉੱਥੇ ਇਕ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 1968 ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਕੇਂਦਰ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿਵਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1981 ਤੱਕ ਆਪ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੂਮੈਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 1984 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਸੀਨੀਅਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਗਾਇਨ ਕਲਾ ਨਾਮੀ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਅਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਮਾਰੀ ਉਰਮਿਲਾ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਅਸ਼ੋਕ ਜੈਨ, ਸ੍ਰੀ ਬਲਬੀਰ ਸੇਠ, ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਵਰਾ, ਭਾਈ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਜੈਦੇਵ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਡਾਗੁਰ ਬੰਧੂਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜੁਗਲਬੰਦੀ ਦੀ ਸਫਲ ਜੋੜੀ ਸ੍ਰ. ਤੇਜਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸਿੰਘ ਬੰਧੂ) ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ੍ਰੀ ਜੀ. ਐਸ. ਸਰਦਾਰ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। (ਸ੍ਰੀ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਵੀ ਘਰਾਣੇਦਾਰ ਗਾਇਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ) ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਸਤਾਦ ਅਮੀਨੁਦੀਨ ਡਾਗੁਰ ਕੋਲੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਡਾਗੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਛੋਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸਿੰਘ ਬੰਧੂਆਂ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਅਮੀਰ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਰਾਗ ਦੀ ਵਿਧੀਵੱਤ ਬੜਤ, ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਜੈਦੇਵ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਆਲਾਪਚਾਰੀ, ਬੰਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਰਿਆਜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਮੰਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਟਾਪ ਗਰੇਡ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ। ਸਿੰਘ ਬੰਧੂਆਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਾਇਨ ਰਾਹੀਂ ਖੂਬ ਪਰਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਬੰਧੂਆਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਦੇਣ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸੀਰੀਅਲ 'ਤਮਸ' ਅਤੇ ਗਾਵਹੁ ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗਾਂ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਠੁਮਰੀ ਸੁਰੀਲੇ ਗਾਇਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਠੁਮਰੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਸਿੱਖਿਆ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ 1952-53 ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰਾ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ ਨਾਲ ਗੰਢਾ-ਬੰਧਨ ਹੋਇਆ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਵਿਧੀਵਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਿਰਾਨਾ ਘਰਾਣਾ ਅਧੀਨ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਕੈਸਟ 'ਪਿਰੁ ਦੇਖਣਿ ਕੀ ਆਸ' ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਇੰਦਰਜੀਤ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰ, ਰਾਗੀ ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ, ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਨਾਮਧਾਰੀ) ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧੀ ਵੀ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਮਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਗਬੱਧ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮੰਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਰਾਗ- ਬੱਧ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗਹਰੀ ਸਮਝ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਗਬੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿਤਾ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ-ਗੁਲਬਾਗ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਗੀਗੜ੍ਹ (ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੇਵਾ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉੱਪਰ ਰਹਿਕੇ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਰਸਾਲਾ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟਰੱਸਟ ਵਧਾਈ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ) ਭਾਈ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਨਾਰਸੀ, ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ, ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਡਾ. ਅਲੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਭਾਈ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਭਾਈ ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ-ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

*ਖੋਜਾਰਥਣ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ

गुरमति संगीत : राग परंपरा

*ए पी सिंह

सिख गुरुओं द्वारा भारतीय संगीत की राग परंपरा को धार्मिक, सामाजिक एवं पारिवारिक अनुष्ठानों का हिस्सा बनाया गया। गुरबाणी गायन हेतु राग, गायन शैलियाँ, तंत्री वाद्यों के प्रयोग को बढ़ावा दिया गया। श्री हरिमंदर साहिब, अमृतसर (गोल्डन टेंपल) की दिन और रात की आठ प्रहरी कीर्तन मर्यादा में रोजाना आयोजित की जाने वाली अनेक 'कीर्तन चौकिओं' का नामकरण इन में प्रयोग किए जाने वाले रागों के नाम पर किया गया, जैसे सुबह बिलावल की चौकी, दुपहरी में सारंग की चौकी, सांयकालीन जैतसरी/धनाश्री की चौकी, रात्रि के प्रथम प्रहार में कल्याण की चौकी, रात्रि के अंतिम प्रहार कानड़े की चौकी आदि। कीर्तन चौकियों के यह नाम आज से ५०० वर्ष पूर्व सिख गुरु साहिबान के समय से प्रचार में हैं। धर्म तथा संगीत से जुड़ी इस परंपरा को गुरमति संगीत के नाम से जाना जाता है। सिख धर्म तथा सिख जीवन संस्कारों से सम्बन्धित विभिन्न अवसरों से गुरमति संगीत का गहरा रिश्ता है। श्री हरिमंदर साहिब, अमृतसर (पंजाब) में इस संगीत परंपरा पर आधारित कीर्तन मर्यादा को आज भी देखा जा सकता है।

पंजाब सदैव धर्म तथा इससे जुड़ी कलाओं के उत्थान के लिए जाना जाता है। संगीत के प्रचार, प्रसार में यहाँ के लोग अग्रणी रहे हैं। यहाँ पर ही विश्व की प्राचीनतम, सिंधु घाटी की सभ्यता का विकास हुआ। इस सभ्यता के लोग कला प्रेमी, संगीत साधक, कुशल नृत्यकार हुए हैं। वैदिक काल से ही यह कला एवं संस्कृति के विकास के लिए प्रसिद्ध प्रसिद्ध रहा है। यहाँ से साम के रूप में वैदिक ऋचाओं का गायन शुरू हुआ। पांडवों की माता माद्री के नाम से इसे मद्र देश के नाम से भी जाना जाता है। गुरु गोविंद सिंह जी ने भी "बचित्र नाटक" में अपनी जीवन यात्रा का उल्लेख करते हुए, मद्र देश का उल्लेख किया है। बोध धर्म के साहित्य में इसे उत्रापथ अर्थात् उत्तर की दिशा का प्रदेश कहा गया है। यहाँ के लोग मेहनती, बहादुर एवं अपने सभ्याचार से लगाव रखने वाले थे। पंजाब के लोग संगीत में सांस्कृतिक कथाओं के रूप में सोहनी-महिवाल, मिर्जा-साहिबा, सस्सी-पुत्र, हीर-रांझा, आदि की प्रेम कथाएं आज भी प्रसिद्ध हैं।

यहाँ बहती रही सात नदियों में शद्ध (सतलुज), पुरूषणी (इरावती या रावी), आजिक्रिया (विपाशा, व्यास, ब्यास), विस्तता (जेहलम), असिक्नी (चन्द्रभागा, चिनाब, अटक), सिन्धु तथा सरस्वती के नाम से इसे सप्तसिन्धु कहा जाने लगा। ऋग्वेद काल से पूर्व इसे ब्रह्मवर्त और सप्तसिन्धु के नामों से जाना जाता था। सरस्वती एवं सिन्धु नदियों के निकल जाने से इसे पांच नदियों के आधार पर पंचनद कहा जाने लगा। ये पांच नदियाँ जेहलम, चिनाब, रावी, व्यास तथा सतलुज थीं।

मध्यकाल में दिल्ली, पंजाब का महत्वपूर्ण क्षेत्र था। मुगलों के आगमन से यहाँ मुस्लिम संस्कृति एवं सूफियों का प्रभाव पड़ने लगा। प्रसिद्ध सूफ़ी कवि अमीर खुसरो दिल्ली के ही रहने वाले थे। इस समय में रागों, गायन शैलियों, वाद्य यंत्रों पर शासकों तथा दरबारी संगीतकारों का असर स्पष्ट दिखाई देती है। मुगलकाल के समकालीन भारत के उत्तरी क्षेत्र पंजाब में सिक्ख गुरुओं द्वारा सामाजिक उत्थान, एवं धार्मिक सहनशीलता की लहर प्रचंड की गई। सिक्ख गुरुओं द्वारा इलाही संदेश का प्रचार स्थानीय भाषा में किया जाने लगा। यह संदेश काव्यत्मिक बाणी के रूप में प्रकट किया गया। सिक्ख गुरु साहिबान द्वारा गुरबाणी को काव्य तथा संगीत की युक्ति से प्रस्तुत किया गया। इससे खालक का आदेश खलक तक पहुँचाने तथा इस में निहित भाव के मर्म को जन-साधारण तक पहुँचाने तथा समझाने का स्तर और बढ़ा। अध्यात्मिक काव्य में निहित संदेश की प्रकृति का ध्यान रखते हुए विभिन्न रागों, गायन शैलियों, गायन संदर्भों, गायन समय तथा मानव जीवन के विभिन्न संस्कारों से जोड़ कर प्रयोग किया गया। सिख धर्म में प्रचलित संगीत की यही परंपरा को आज गुरमति संगीत के रूप में जाना जाता है। इस प्रकार मध्यकाल से ही इस उत्तर भारतीय क्षेत्र की संगीत परंपरा में सिक्ख गुरुओं का योगदान विशेष रहा है।

संगीत की इस विशाल शाखा को भक्ति संगीत की एक शाखा के रूप में ही वर्णित किया जाता रहा है। गुरमति संगीत का संगीत-विज्ञानिक अध्ययन अभी तक भारतीय संगीत के इतिहास का अंग नहीं बन पाया। हिन्दुस्तानी

संगीत के इतिहास से अगर पंजाब का योगदान निकाल दिया जाए तो उचित नहीं होगा। ऐसे ही पंजाब की संगीत परम्परा का अध्ययन गुरमति संगीत की विचार चर्चा के बिना अधूरा ही कहा जाएगा। मध्यकाल से ही इस क्षेत्र के संगीत में सिख गुरुद्वारों में नित्य कर्म के रूप में होने वाला गुरवाणी गायन, अपने आप में रागों, गायन शैलीओं, वाद्यों एवं कीर्तनकारों की एक विशाल परम्परा को समेटे हुए है, जिस का प्रतिपादन ५०० वर्ष बीत जाने के बाद, आज भी श्री हरिमंदर साहिब, अमृतसर (गोल्डन टेंपल) में किया जाता है।

इस के इतिहास की पूर्णरूपेण जानकारी के अभाव में हिन्दुस्तानी संगीत में पंजाब के योगदान का सही विश्लेषण संभव नहीं हो सकता। गुरमति संगीत का हिन्दुस्तानी संगीत की राग परंपरा के उत्थान, संरक्षण, समृद्धि में अभूतपूर्व योगदान है। गुरमति संगीत के आधारभूत स्रोत श्री गुरु ग्रंथ साहिब में दर्ज विभिन्न सिक्ख गुरुओं, विभिन्न जातिओं, क्षेत्रों, समुदायों एवं वर्गों से संबन्धित धार्मिक संतों व भक्तों की वाणी अंकित है। इस में प्रयोग किए गए संगीतक तत्वों के आधार पर गुरमति संगीत की उत्पत्ति हुई है। इसका संगीत विज्ञान हिन्दुस्तानी संगीत से कुछ भिन्न है। जिस का अवलोकन गुरमति संगीत के उद्देश्यों एवं प्रस्तुती विधान की संपूर्ण जानकारी से ही संभव है। श्री गुरु ग्रंथ साहिब जहाँ एक धार्मिक ग्रंथ है वहीं उत्तर भारत की संगीत परंपरा का महत्वपूर्ण स्रोत भी है।

सिख धर्म तथा इस की विशिष्ट संगीत प्रणाली का पादुर्भाव गुरु नानक देव जी द्वारा किया गया। आप द्वारा संगीत को धार्मिक तथा समाजिक संस्कारों के साथ मिला कर संगीत को भारतीय सभ्याचार का प्रतिष्ठित अंग बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। आप द्वारा विभिन्न रागों पर आधारित बाणी गायन द्वारा सुबह तथा सांयकालीन कीर्तन चौकियों की परंपरा आरंभ की गई। जिसे उनके उत्तराधिकारी गुरुओं (गुरु अंगद देव जी, अमर दास जी, राम दास जी, अर्जुन देव जी, हरिगोविंद जी, हरराय जी, हरि कृष्ण जी तथा तेग बहादुर जी) द्वारा संभाला, बढ़ाया तथा प्रोत्साहित किया गया। पंचम गुरु अर्जुन देव जी द्वारा पूर्व कालीन के गुरु साहिबान की वाणी को आदि ग्रंथ के रूप में संपादित करने उपरांत श्री हरिमंदर साहिब, अमृतसर में स्थापित किया गया। आप स्वर चार प्रहार दिन एवं चार प्रहर रात्रि की एक विशेष मर्यादा आरंभ की गई जिसके अंतर्गत सुबह, दुपहर, सांयकालीन तथा रात्रि से संबंधित कीर्तन मर्यादा आरंभ की गई, जिस में रागों तथा इनके गायन समय का विशेष ख्याल रखा गया। दशम गुरु श्री गुरु गोविंद सिंह जी द्वारा इस ग्रंथ में गुरु तेग बहादुर जी की वाणी को सम्मिलित करते हुए, इसे 'शब्द गुरु' के रूप में प्रकट किया।

श्री गुरु ग्रंथ साहिब किसी एक धर्म का ग्रंथ नहीं है। इस में शामिल की गई बाणी विभिन्न धर्मों, जातिओं, संप्रदायों, क्षेत्रों से संबन्धित समाज के विभिन्न वर्गों के लोगों द्वारा रचित है। यह सब का साँझा ग्रंथ है। इसमें केवल छः सिख गुरु साहिबान (गुरु नानक देव, गुरु अंगद देव, गुरु अमर दास, गुरु अरजन देव, गुरु तेग बहादुर जी) की वाणी अंकित है। इसके इलावा विभिन्न जातिओं तथा वर्गों से सम्बंधित पंद्रह भगतों (कबीर, त्रिलोचन, बेणी, रविदास, नामदेव, धन्ना, शेख फरीद, जयदेव, भीखन, सेण, पीपा, सधना, रामानंद, परमानंद तथा सूरदास जी) ग्यारह भट्ट वाणीकार (कलसहार, जालप, कीरत, भीखा, सल, भल, नल, गयंद, मथुरा, बल, हरिवंश) तथा चार गुरुसिख वाणीकार (भाई मरदाना, सत्ता, बलवंड, सुंदर) शामिल है। क्योंकि ग्रंथ को गुरु का दर्जा प्राप्त है इसलिए इस के प्रत्येक वाणीकार को गुरु माना जाता है। गुरमति संगीत में श्री गुरु ग्रंथ साहिब का विशेष महत्व है। १४३० पृष्ठों के विशाल ग्रंथ को वाणीकार के आधार पर सम्पादित नहीं किया गया बल्कि वाणी के लिए प्रयोग हुए रागों को संकलन का आधार बनाया गया है। इस ग्रंथ का संकलन सिरि राग से आरंभ किया गया है और इसका समापन राग जैजावंती (जैजैवंती) से किया गया है। श्री गुरु ग्रंथ साहिब के पन्ना १४२९-३० पर रागमाला अंकित की गई है जिसमें छः मुख्य राग, प्रत्येक राग की पांच पत्नियाँ और आठ पुत्र बताये गए हैं।

यह एक गेय रचना है। इस ग्रंथ का संपादन रागों के आधार पर किया गया है। इस के वाणीकारों द्वारा प्रयोग किए गए राग हिन्दुस्तान की समकालीन संगीत परम्परा से अलग पहचान रखते हैं। श्री गुरु ग्रंथ साहिब में प्रयोग हुए ३१ मुख्य राग एवं ३१ राग प्रकारों में से अनेक राग ऐसे हैं जो हिन्दुस्तानी संगीत परम्परा से लुप्त हो चुके हैं। कुछ ऐसे हैं जो गुरमति संगीत परम्परा के संगीतज्ञ कीर्तनकारों की हिन्दुस्तानी संगीत को दिए गए हैं। कुछ राग ऐसे हैं जिनका स्वरूप

समय के साथ साथ शासकों की उदासीनता तथा संगीतकारों की सीमायों के कारण अब बदल चुके हैं। श्री गुरु ग्रंथ साहिब में प्रयोग किए गए रागों तथा बाणीकारों से संश्लित विवरण इस प्रकार है।

श्री गुरु ग्रंथ साहिब में प्रयुक्त रागों का विवरण				
क्रमांक	मुख्य राग	क्रमांक	राग प्रकार	वाणीकार
१.	सिरी	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अंगद देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, त्रिलोचन जी, बेणी जी, रविदास जी
२.	माझ	-	-	गुरु अंगद देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, रविदास जी
३.	गउडी	-	-	
-	-	१.	गउडी गुआरेरी	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, रविदास जी
-	-	२.	गउडी दखणी	
-	-	३.	गउडी चेती	गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, रविदास जी
-	-	४.	गउडी बैरागनि	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, रविदास जी
-	-	५.	गउडी पूरबी दीपकी	गुरु नानक देव जी
-	-	६.	गउडी पूरबी	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, रविदास जी
-	-	७.	गउडी दीपकी	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी
-	-	८.	गउडी माझ	गुरु अरजन देव जी,
-	-	९.	गउडी मालवा	गुरु अरजन देव जी,
-	-	१०.	गउडी माला	
-	-	११.	गउडी सोरठि	कबीर जी,
४.	आसा	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अंगद देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी,

				कबीर जी, नामदेव जी, रविदास जी, धन्ना जी, शेख फरीद जी
-	-	१२.	आसावरी	गुरु राम दास जी
-	-	१३.	आसावरी सुधंग	गुरु रामदास जी
-	-	१४.	आसा काफी	गुरु रामदास जी
५.	गूजरी	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, नामदेव जी, रविदास जी, त्रिलोचन जी, जैदेव जी
६.	देवगंधारी	-	-	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी
-	-	१५.	देवगंधार	गुरु अरजन देव जी
७.	बिहागडा	-	-	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी
८.	वडहंस	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी
		१६.	वडहंस दखणी	गुरु नानक देव जी
९.	सोरठि	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अंगद देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, नामदेव जी, रविदास जी, भीखण जी
१०.	धनासरी	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी कबीर जी, नामदेव जी, रविदास जी, त्रिलोचन जी, सैण जी, पीपा जी, धन्ना जी
११.	जैतसरी	-	-	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी, रविदास जी
१२.	टोडी	-	-	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी, नामदेव जी
१३.	बैराडी	-	-	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी
१४.	तिलंग	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी, कबीर जी, रविदास जी
१५.	सूही	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अंगद देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी,

				कबीर जी, रविदास, शेख फरीद जी
-	-	१८.	सूही काफी	गुरु नानक देव जी
-	-	१९.	सूही ललित	कबीर जी, नामदेव जी, रविदास जी, सधना जी
१६.	बिलावल	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, नामदेव जी, रविदास जी, सधना जी
		२०.	बिलावल दखणी	गुरु नानक देव जी
		२१.	बिलावल मंगल	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी
१७.	गौंड	-	-	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, नामदेव जी, रविदास जी
		२२.	बिलावल गौंड	नामदेव जी
१८.	रामकली	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अंगद देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादुर जी, कबीर जी, नामदेव जी, रविदास जी, बेणी जी, रबाबी भाई सत्ता बलवंड जी
		२३.	रामकली दखणी	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी
१९.	नट नाराइण			गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी
		२४.	नट	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी
२०.	माली गउडा	-	-	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, नामदेव जी
२१.	मारू	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अंगद देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादुर जी, कबीर जी, नामदेव जी, जै देव जी, रविदास जी
		२५.	मारू काफी	गुरु नानक देव जी
		२६.	मारू दखणी	गुरु नानक देव जी
२२.	तुखारी	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी
२३.	केदारा	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, रविदास जी
२४.	भैरउ	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी,

				कबीर जी, नामदेव जी, रविदास जी
२५.	बसंत	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी कबीर जी, रामानंद जी, नामदेव जी, रविदास जी
-	-	२७.	बसंत हिंडोल	गुरु नानक देव जी, गुरु अंगद देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी, कबीर जी
२६.	सारंग	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अंगद देव जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, गुरु तेग बहादर जी, कबीर जी, नामदेव जी, परमानंद जी, सूरदास जी
२७.	मलार	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, नामदेव जी, रविदास जी
२८.	कान्हडा	-	-	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी
२९.	कलियान	-	-	गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी
३०.	प्रभाती	-	-	गुरु नानक देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, नामदेव जी, बेणी जी
-	-	२८.	प्रभाती बिभास	गुरु नानक देव जी, गुरु अंगद देव जी, गुरु अमर दास जी, गुरु रामदास जी, गुरु अरजन देव जी
-	-	३०.	बिभास प्रभाती	गुरु अरजन देव जी, कबीर जी, नामदेव जी, बेणी जी
		३१.	प्रभाती दखणी	गुरु नानक देव जी
३१.	जैजावन्ती	-	-	गुरु तेग बहादर जी

उपरोक्त विवरण से स्पष्ट है कि श्री गुरु ग्रंथ साहिब में अंकित वाणी को रागों के आधार पर संकलित किया गया है। इन में से कुछ राग हिन्दुस्तानी संगीत और गुरमति संगीत में एक समान रूप में प्रयोग किए जाते हैं। कुछ ऐसे राग हैं जिन के नाम तो एक समान हैं किन्तु राग स्वरूप में भिन्नता पाई जाती है। कुछ ऐसे राग भी हैं जो केवल गुरमति संगीत में ही प्रयोग किए जा रहे हैं तथा भारतीय संगीत में इनका प्रयोग नहीं हो रहा है।

*संगीत विभाग यूनिवर्सिटी कॉलेज घनौर (पटियाला)

ਰਾਗ ਮੇਘ - ਕੋਮਲ ਗੰਧਾਰ ਸਹਿਤ (ਇਕ ਤਾਲ) ਸੁਰਲਿਪੀ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ

Website: <http://www.gurbaniraags.com>

ਕਾਫੀ ਠਾਠ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗ ਮੇਘ ਓਵਾਦ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਵਰਜਤ, ਨਿਖਾਦ ਕੋਮਲ ਪਰ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੁਪਹਿਰ ਜਾਂ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੇਲੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦ ਸੰਵਾਦ ਬਹੁਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮ - ਸ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪਟਵਰਧਨ ਰ - ਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਮਧਮਾਦ ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਹੈ ਪਰ ਮੇਘ ਮੀਂਢ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧਯਮ ਸੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਮਧਮਾਦ ਸਾਰੰਗ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਭਾਤਖੰਡੇ ਮੇਘ ਅਤੇ ਮੇਘ ਮਲ੍ਹਾਰ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਰਾਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਰਿਖਬ ਉੱਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਮੱਧਯਮ ਦਾ ਕਣ ਲਾ ਕੇ ਪੰਚਮ ਤੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਮਲ੍ਹਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪਟਵਰਧਨ ਰਾਗ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਗ 7 ਵਿੱਚ ਰਿਖਬ ਅੰਦੋਲਿਤ ਕਰਕੇ ਪੰਚਮ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੇਘ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮੇਘ ਮੀਂਢ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਿਖਬ ਤੇ ਮੱਧਯਮ ਦਾ ਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਰਿਖਬ ਅੰਦੋਲਿਤ ਕਰਕੇ ਪੰਚਮ ਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮਲ੍ਹਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏਗਾ। ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਮੀਂਢ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸਦਕਾ ਮੇਘ ਅਤੇ ਮਧਮਾਦ ਸਾਰੰਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਰੱਖਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਆਗਰਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਗਾਇਕ ਮੇਘ ਦੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲ ਗੰਧਾਰ ਦਾ ਅਲਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਚਾਲ: ਸ, ਸ^ਮਨੁ - ਸ, ਸ^ਮਨੁ - ਚੌਪੁ - ਮੁਪੁ^ਮਨੁ - ਪੁ - ਨੁ - ਸ, ਸ^ਮਰ - ਮ^ਮਰ - ਸ^ਮਨੁ - ਸ, ਸ - ਨੁ ਸ^ਮਰ ਮ^ਮਰ - ਮ, ਸ^ਮਰ - ਨੁ - ਚੌਸ, ਮ^ਮਰ - ਰਮਪ - ਮਪ^ਮਨੁ - ਪ, ਨੁਪਮਪਮ - ਮ^ਮਰ - ਸ^ਮਨੁ - ਸ, ਸ^ਮਰ - ਮਪ^ਮਨੁ ਪ - ਮਪ^ਮਨੁ - ਸੰ, ਨੁਪਮਪ^ਮਨੁ - ਸੰਨੁ ਸੰ - , ਨੁ ਸੰ ਮ^ਮਰੰ ਮੰ ਰੰ - ਨੁ - ਸੰ, ਸੰ ਨੁ ਪ - ਮਪਮ - ਨੁਪਮਪਮਰਮ - ਮ^ਮਰ - ਨੁ ਸ, ਪੁਨੁ ਪੁ^ਮਸ,

ਅਸਥਾਈ

ਮ ^ਮ ਰ	ਮ ^ਮ ਰ	ਰ	ਰ	ਚੌਸ	ਸ	ਚੌਸ	-	ਸ	ਨੁ	ਚੌਪੁ	ਨੁਸ
ਬ	ਰ	ਸ	ਸ	ਰ	ਸ	ਆ	ੜ	ਗਿ	ਆ	ੜ	ੜੜ
ਮ ^ਮ ਰ	ਮ ^ਮ ਰ	ਰ	ਮਗੁ	-	ਮ	ਮ ^ਮ ਰ	ਮ ^ਮ ਰ	ਰੁਮ	ਰ	ਸੁਨੁ	ਸ
ਹੋ	ਹਿ	ਆ	ਨੰ	ੜ	ਦ	ਸ	ਗ	ਲੁੜ	ਭਾ	ੜੜ	ਗ
x		0		2		0		3		4	

ਅੰਤਰਾ

ਮ	-	ਪ	ਪੁਨੁ	ਨੁਪ	-	ਸੰਨੁ	ਸੰਨੁ	ਨੁਸੰ	ਸੰ	ਸੰ	ਸੰ	ਸੰ
ਸੰ	ੜ	ਤ	ਸੰ	ਗੋ	ੜ	ਮ	ਨ	ਪ	ਰ	ਫ	ੜੇ	
ਨੁ	ਨੁ	ਸੰ	ਨੁਸੰ	ਰੰ	ਸੰ	ਨੁ	ਪ	ਮ	ਰੁਮ	ਰੁਸ	ਨੁਸ	
ਮਿ	ਲ	ੜ	ਮੇੜ	ੜ	ਘ	ਧ	ਰ	ਸੁ	ਹੁੜ	ੜੜ	ਗੁੜ	
x		0		2		0		3		4		

ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ

ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੫ ॥
ਬਰਸੁ ਸਰਸੁ ਆਗਿਆ ॥
ਹੋਹਿ ਆਨੰਦ ਸਗਲ ਭਾਗ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਸੰਤ ਸੰਗੇ ਮਨੁ ਪਰਫੜੈ ਮਿਲਿ ਮੇਘ ਧਰ ਸੁਹਾਗ ॥੧॥
ਘਨਘੋਰ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮੋਰ ॥
ਚਿਤੁ ਚਾਤ੍ਰਕ ਬੁੰਦ ਓਰ ॥
ਐਸੇ ਹਰਿ ਸੰਗੇ ਮਨ ਮੋਹ ॥
ਤਿਆਗਿ ਮਾਇਆ ਧੋਹ ॥
ਮਿਲਿ ਸੰਤ ਨਾਨਕ ਜਾਗਿਆ ॥੨॥੫॥੨੭॥

ENGLISH TRANSLATION

Malaar, Fifth Mehl:

Rain down with happiness in God's Will.

Bless me with total bliss and good fortune. ||1||Pause||

My mind blossoms forth in the Society of the Saints; soaking up the rain, the earth
is blessed and beautified. ||1||

The peacock loves the thunder of the rain clouds.

The rainbird's mind is drawn to the rain-drop

- so is my mind enticed by the Lord.

I have renounced Maya, the deceiver.

Joining with the Saints, Nanak is awakened. ||2||5||27||

** Translation by: Singh Sahib Sant Singh Khalsa, MD - USA*